

Geleneksel Erzurum Evlerinde Mekan Kullanımı

Sevgi YILMAZ M. Akif IRMAK Murat ZENGİN

Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, 25240, ERZURUM (syilmaz_68@hotmail.com)

Geliş Tarihi : 04.03.2003

ÖZET : Erzurum, Anadolu'ya açılan bir kapı ve üs olma niteliği taşıması nedeniyle sürekli el değiştirmiş, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir kentimizdir. Kent halkı mevcut kültürel zenginliği kendi değerleriyle sentezleyerek oldukça yüksek düzeyde mimari bir tarz ortaya koymuştur. İç avlulu-tandirevli plan tipinde ele alınan Erzurum evleri, plan şeması olarak geleneksel Türk evi plan tiplerinden hiç birine uymamakla beraber, ana yapım ve kullanım ilkeleri açısından Türk evinin genel karakteri ile tam bir bütünlük arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Erzurum Evleri, koruma ve kullanma

The Use of Place Traditional Erzurum Houses

ABSTRACT: Erzurum is one of our cities possessing a property of being a gate as well as a base to Anatolia, hence It has become host of different civilisations. People of the city synthesis the cultural wealth with their own values and put forward a highly developed architectural synthesis. Erzurum houses, considered in the type having interior courted-ovenhoused plan, does not match on any type of the Turkish house plan but provides an exact entirety within the characteristics of a Turkish house in the respect of the principles of construction and utilization.

Key words: Traditional Erzurum Houses, conservation and use

GİRİŞ

Teknolojik gelişmeyle birlikte değişen yaşam biçimi insanlığın doğayla uyumlu insancıl kent dokuları yerine kimliksiz kentlerimizin oluşmasına hız vermiştir.

İnsan ile yaşadığı kenti barışık hale getirme süreci, planlama yaklaşımları ile başlayan, koruma ilke ve kararları ile devam eden, kentsel tasarım proje ve uygulamaları ile de üçüncü boyutta yerini bulan bir dizi çalışmayı kapsamaktadır. Asıl olan kentlerimizin kültürel kimliklerini koruyarak çağdaşlaşmasıdır (Çelikyay, 1995).

Geçmiş birikimin geleceğin yaratılmasında en önemli kaynak olarak değerlendirilmesi yaşamsal bir zorunluluktur. Farklı kültürlerin kültürel mirasını aynı dikkat ve saygılık içinde korumak hem globalleşen dünyada barış ve kardeşlik duygularının kökleşmesini sağlayacak, hem de zengin ve çok renkli bir kültür mozağının gelişmesinde itici bir güç oluşturacaktır. Ülkemizde bu güne kadar 2857 adet sit alanı ile 44406 adet korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı tescil edilmiştir. 1980 sonrası ikinci konut ve turizm amaçlı kıyı yağması ile 1990 sonrası Doğu Anadolu Bölgesinde yaşanan güvenlik ve ekonomik nedenlerle göç olgusu kentlerin yüzlerce yılda oluşmuş dengelerini alt üst etmiştir (Tuncer, 2002).

Osmanlı Devleti, hakim olduğu topraklarda öyle bir yaşam düzeni kurmuştur ki, yadırgamadan, dışlamadan bütün verilerden yararlanılarak, ilginç bir yaşama kültürü oluşturulmuştur. Yöresel bütün değerleri de içeren Osmanlı yaşama kültürünün ürünü olan evler ve kullanılan objeler, Balkanlar dan Erzurum'a, benzer ilkelere göre geliştirilmiştir (Bektaş, 1996). Topoğrafik yapı ve ikliminde etkisiyle insanlar yapıları ve kullanılan elemanları kendi kültürüyle uyumlaştırarak özgün tasarımlar ortaya koymuşlardır.

Memlük ve ark., (2000) Güney Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan Mardin'in, M.Ö. 3000' lere kadar uzandığı bilinen tarihinde yaşattığı çok sayıda uygarlığın, çeşitli milliyet ve dinlerin ortaya koyduğu farklı kültür yapısının şekillendirdiği son derece özgün bir yer olduğunu belirterek önemli bir turizm potansiyeline sahip olan bu kentin değerlendirilmesini bir zorunluluk olarak görmüşlerdir. Taş işçiliğinin hat safhaya ulaştığı kentte birçok donatı elemanının yapımında taşın kullanıldığı belirtilmiştir.

Özgün tarihi değerleri ile "UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi"ne girmeyi başaran Safranbolu Evlerinin biçimlenişi , tasarım kriterleri incelenmiş ve gelecek kuşaklara aktarılmasının önemi üzerinde durulmuştur (Yazgan ve Erdoğan, 2000).

Erzurum'da yaşanan iklim koşulları nedeniyle, Türk evinin açık avlu-taşlık kısmı kapalı bir avlu şekline dönüştürülerek farklı bir plan ortaya çıkmıştır. Esas yaşama katında sofa ve sofaya sıralı odalar bulunmaktadır. Bu tip planlı evlere Bayburt ve Kars gibi kentlerimizde rastlanmasına rağmen, en güzel örneklerinin Erzurum'da olduğu belirtilmektedir (Kırzioğlu, 1974). Cumhuriyetin ilk yıllarında 3 binleri bulan tarihi Erzurum evlerinin sayısı günümüzde yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. 1995 yılında 100' ü aşkın ev ile bir mahalle bulunurken bugün mahallenin tamamen yok olduğu ve yaklaşık 50 evin kaldığı belirlenmiştir (Aktamer, 1998). Tabiat ve Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından koruma altına alınan ev sayısı ise yalnızca 33 tane dir.

Gereken önemin verilmediği belirlenen tarihi Erzurum evlerinde kullanılan yapı elemanlarının gelecek kuşaklara fotoğraflarda olsa aktarılmasını sağlamak amacı ile yapılmıştır. Tavandan açılan Kırilangıç kubbeli

penceresi, çeşmeleri, kapı işlemleri, köşe pencereleri, tandirevleri ve ocakları tanıtılmaya çalışılmıştır.

Erzurum Evlerinin Oluşumunu Etkileyen Faktörler

Doğal Faktörler : Doğu Anadolu'nun en engebeli kesiminde sıra dağların arasında kurulan Erzurum Kentinin deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 1950 m olup, dünyanın bu yükseklikte kurulmuş sayılı kentlerinden birisidir (Doğanay, 1985).

Erzurum şiddetli ve uzun kışın etkisi altında olup, kar yağışları ortalama olarak ekim ayında başlar, mayıs'a kadar devam eder. Temmuz ve ağustos ayları dışında genellikle donlu günlerin sayısı fazladır. Son 42 yıllık gözlemlere göre yıllık sıcaklık ortalaması 6.0 °C olup, ortalama en sıcak ay ağustos (19 °C), ortalama en soğuk ay ocak (-8.3 °C) dir (Anon., 2001). Bu olumsuz iklim koşulları süs ağaç ve ağaççıklarının yetişmesini ve rekreasyon alanlarında kullanılan ağaç çeşitlerini sınırlandırmaktadır (Güçlü, 1994).

Kentin kuruluş alanı ve yakın çevresi volkanik kayalar, birikinti konileri ve genç alüviyal araziden oluşmuştur. Erzurum, Marmara'dan başlayarak Kars'a kadar uzanan Kuzeydoğu Anadolu fay hattı üzerinde bulunmaktadır. Hem birikinti arazi üzerinde olması hem de 1. derecede deprem alanı içinde yer alması nedeniyle kenti etkileyen 40 dan fazla deprem yaşanmıştır (Konukçu, 1992).

Tarihi Gelişim Süreci : Erzurum ve yöresi zengin arkeolojik merkezlere sahiptir. Paleolitik ve eski tunç çağına ait önemli kazılar ve araştırmalar yapılmıştır. Kent merkezinin yakınında bulunan Karaz, Pulur, Güzelova gibi tunç çağı yerleşmelerindeki kazılardan çok önemli eserler elde edilmiştir (Karpuz, 1993).

Kentin coğrafi konumu, tarihi gelişimi içerisinde kendisine her zaman siyasi, kültürel, askeri bakımından önem kazandırmıştır. Asya'yı Avrupa'ya bağlayan eski kervan "İpek Yolu" üzerinde bulunması her zaman ekonomisini canlı tutmuştur. 1514 yılında kent Osmanlılar tarafından fetih edildikten sonra ancak Kanuni döneminde imarına geçilmiştir. 1640-1641 yıllarında Erzurum'da kalan Evliya Çelebi şehrin iç kalesinde 1500 evin var olduğunu, terzilik, kuyumculuk ve kılıç yapımının çok fazla olduğunu belirtmiştir (Çelebi, 1975).

Bugün 4 alt belediye ile büyükşehir statüsüne kavuşan kentte özellikle Palandöken Dağının eteklerine ve ovaya doğru hızlı bir yayılma ve fiziksel değişim yaşanmaktadır.

Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapı : Erzurum yüzyıllardır Doğu ile Batı arasında önemli bir köprü başı, geçit yeri olmuştur. En muhteşem devrini Selçuklu ve Osmanlılar dönemlerinde yaşayan Erzurum, bugün de yine Türkiye'nin önemli bir kültür , sanat ve ticaret merkezidir. Bu döneme ait ve günümüze kadar gelmiş Çifte Minareli Medrese, Lalapaşa Cami, Ulu Cami, Üç

Kümbetler, Saat Kulesi ve Erzurum Kalesi, Rüştü Paşa Bedesteni, Yakudiye Medresesi kentin en önemli tarihi yapısını oluşturmaktadır. Kentin mevcut tarihi dokusu günümüz kentinin merkezinde yoğun yapılar arasında sıkışıp kalmış durumdadır.

Erzurum evinde yaşayan aile, aslında büyük baba, anne ve çocuklar ile birlikte bulunan geniş bir aile topluluğu durumundaydı. Erkekler çarşıda kendi sanatında çalışır, yetişkin çocuklar okula gider, okuldan sonra baba mesleğini yaparlardı. Kadınlar evde tandirevinde günlerini yemek yapmak, dikiş nakış dokumalar yapmakla geçirirlerdi. Bunun yanında birçok evde inek, at ve birkaç koyun beslenirdi.

Erzurum coğrafyası tarihi geçmişi, sahip olduğu tarihi eserleri, folkloru, adet ve gelenekleri ile Türk mozayığında önemli katkılar sağlamıştır. Kentin sahip olduğu konumu nedeniyle nüfusunda sürekli olarak artışlar olduğu ve 366.000 e ulaştığı belirlenmiştir (Anon., 2002). Yapılan bir çalışmaya göre nüfusun ağırlıklı olarak %68'ini memur, % 21'ini asker ve öğrencilerin oluşturduğu, bununla beraber kent ekonomisinin tarım ve hayvancılığa dayandığı belirtilmektedir (Yılmaz ve Bulut, 2002).

Eski Erzurum Evleri ve Mekan Kullanım Özellikleri

Geleneksel Erzurum evlerinin iklime bağlı olarak dış görüntüsü oldukça sadedir. Bunun aksine iç süslemeleri ile Anadolu'daki geleneksel tarihi evler arasında ilk sırada yer almaktadır. Erzurum evlerinin oluşumunda bulunduğu zengin coğrafya, tarih ve kültür ortamının payı oldukça büyüktür. Özellikle iklim ve topografya evlerin tasarımını ve yapı malzemelerini etkilemiştir. Bu nedenle Erzurum'da tarihi ev mimarisine uygun fakat kendine has özellikleri olan bir konut türü ortaya çıkmıştır. Zemin katta ahır, kiler, samanlık gibi yardımcı hizmet bölümlerinin yanı sıra yaşama mekanları da yer almaktadır.

Tarihi Erzurum evlerinin inşasında; genelde taş, tuğla, ahşap, maden ve toprak malzeme kullanılmıştır. Binaların köşelerinde ve cephelerde yonu taş, diğer kısımlarda moloz taş duvarlar kullanılmıştır. Erzurum evlerinde taştan sonra en fazla kullanılan malzeme ahşap olmuştur. Duvarları bağlayan hatıllar, toprak örtüyü taşıyan kirişler, döşeme, tavan ve bütün doğramalar ahşap olarak yapılmıştır. Tuğlaya çok fazla yer verilmemekle birlikte ara bölmelerde, 1. katın cephesinde ve baca yapımında kullanılmıştır. Kapı ve pencere menteşeleri, kuşakları, çiviler, pencere parmaklıkları, kapı tokmakları demirden yapılmıştır. Bronz döküm kapı tokmakları bulunduğu da belirtilmektedir (Karpuz, 1993).

Avlu, yan mekanlara, tandır evine ve üst kata geçit veren, ev içerisinde dağıtıcı ve düzenleyici bir mekan olarak karşımıza çıkmaktadır. Oturmak, dinlenmek, yemek pişirmek ve yemek, hatta yatmak gibi faaliyetlerin geçtiği çok fonksiyonlu bir mekan olan

tandirevi, geleneksel Türk evinde yer alan sofanın yerini kısmen karşılamaktadır. “İç avlulu- tandirevli” plan tipinde ele alınan Erzurum evlerinde, tandir evi oldukça zevkli , ince işçilikli ahşap ve taş süslemenin yoğun kullanıldığı mekan olmuştur. Tandirevlerindeki taş kurunlarda süslemeye önem verilen unsurlardandır. Özellikle kışın, ev halkının günün önemli bir bölümünü geçirdiği tandir evinin üstü tüteklî örtü, yerel deyimle “kırlangıç” veya “garlanguş” örtü ile kapatılmıştır. Tandirevinde tandirbaşında küçük ocak ve ateş yakmak için oluşturdukları yapı şekil 1 de verilmiştir. Avlu ve tandir evinin döşemesi taş, harem ve selamlık gibi aile bireylerinin oturduğu yerler ise ahşap döşemelidir.

Binaların konumlandırılması ve inşasında tamamen iklim faktörleri gözönüne alınmış olup, evler dışa çok az sayıda pencere ile açılmıştır. Bu pencerelerin boyutları mümkün olduğu kadar küçük tutulmuştur. Dıştan içe doğru genişleyen pencere önleri bitki koyma için kullanılmıştır (Kukaracı, 2001). Klasik örneklerde dış cephede fazla süslemeye yer verilmemiştir. Bu nedenle, Erzurum evleri sade bir özellik gösterir. Fakat 19. yüzyılın sonlarından itibaren Barok üslubun etkisi bazı evlerde görülmeye başlanmıştır. Bu etki fazla yaygın olmayıp, yapılarda cephedeki pasifliği giderebilmek için konsol, çıkma, saçak gibi unsurlar kullanılarak cepheyi hareketlendirme yoluna gidilmiştir. Taş malzeme ile inşa edilmiş duvarlar sert iklimin etkisiyle oldukça kalın tutulmuş ve aşağıdan yukarıya doğru daralan bir özellik göstermiştir. Üst örtü, genellikle ahşap malzemenin

toprakla kapatılması ile yapılmıştır. Birinci kat çıkmasını meydana getiren kirişlerin uçları ve alt kısımları ahşap kaplanmıştır. Konsol çıkmalı evlerde profillendirilmiş kirişlerin başları çok az örnekte de olsa Erzurum’da ahşap süsleme bakımından ilginç cephe uygulamaları sergilenmiştir. Ahşap hatılların kullanıldığı bu yapılarda ahşabın çürümesi nedeniyle günümüze kadar gelen örnekleri çok azdır. Erzurum evlerinin dış süslemesini meydana getiren taş duvar, örgüsü bakımından süslüdür. Yonu taş duvarlar ve moloz taş duvarlar, birbirlerine hatıllarla bağlanmıştır. Moloz taş duvarlarda , kaba çamur derz cepheye ayrı bir görünüm katar. Taş süsleme cephede en iyi şekilde köşe pahlarında, kapılarda , pencerelerde ve saçaklarda görülmektedir .

Erzurum evinde odaların boyutları büyük ve yükseklikleri oldukça fazla tutulmuş olup, çok amaçlı orta alan oturma için biçimlenmiş, çevresel alan (makat, seki) kapalı kullanma alanları (yüklekler, sandıklar) ve ısıtma alanı gibi genel düzenlemeleri ile işlev programı olarak Türk odasının tüm özelliklerini yansıtmaktadır. Harem odaları genellikle zemin katta, tandir evine açılır şekilde düzenlenmiştir. Bu odalara “kış odası” da denmektedir. Birinci katta çoğu kez cepheye bir çıkma ile açılan ve baş oda, ayvan oda ya da selamlık diye adlandırılan genellikle de erkek misafirlerin ağırlandığı mekan yer alır. Türk evinde planı belirleyici ve yönlendirici özelliği olan sofa, Erzurum evinde küçülerek sadece bir geçiş alanı olarak işlevlendirilmiştir.

Şekil 1. Tandirevin ocağından bir görünüm

Türk ev mimarisi içinde, Erzurum evinin kendine has bir süsleme özelliği içerdiği görülmektedir. Dış süslemesi oldukça sade olan evlerin zengin bir iç süslemeye sahip olduğu dikkat çeker. Özellikle selamlık tavanları, kandillikler, yüklükler ve tandır evinin iç duvarlarını çevreleyen raflar Türk ahşap oymacılığının geleneksel motif ve teknik özelliklerini yansıtan zengin bir sunumla karşılaşılır.

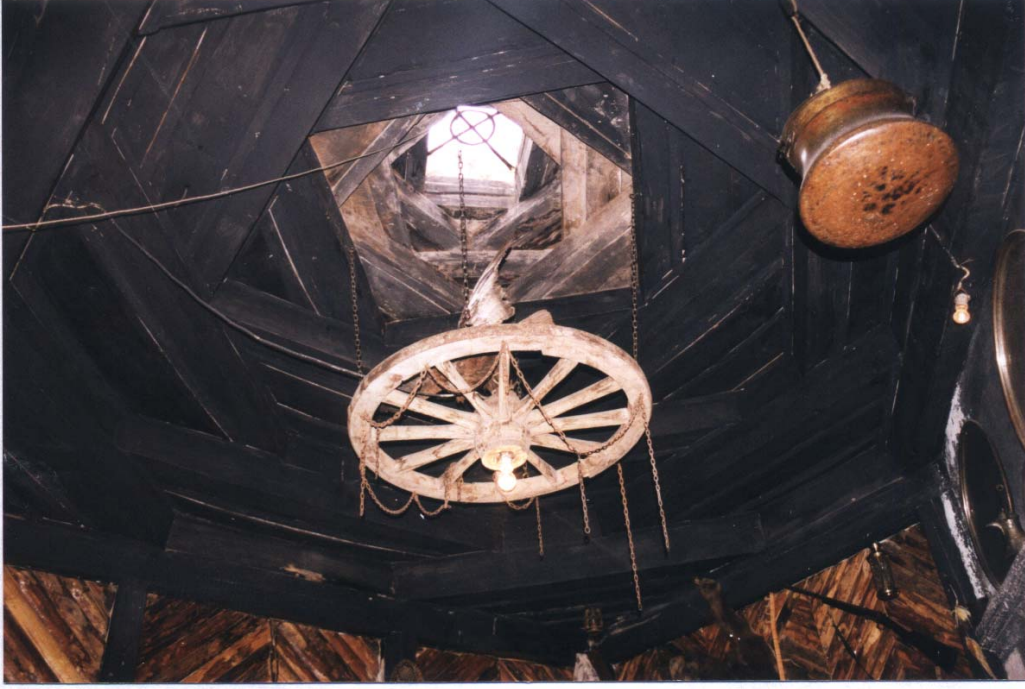
İklim nedeniyle kendine has “iç avlulu- tandirevli” plan tipinin geliştiği Erzurum’da, yine coğrafi şartlara en uygun akılcı çözümler gerçekleştirilmiştir. Soğuk iklim şartları nedeniyle çeşmelere iç mekanlarda yer verilmiştir. Çeşmenin ön cephesinde mutfak eşyalarını koymak için özel bölmelere yer verilmiştir (Şekil 2).

Özellikle tavan süslemeleri çok dikkat çekmektedir. Bölgeye ait özel, Kırlangıç kubbe adı verilen tavandan açılan pencereler ahşap işçilikle süslenmiştir (Şekil 3).

Oda tavanlarında, yüklük ve çiçekliklerde, dolap ve kapı kanatlarında, pencere aynalıklarında gerek motif ve gerekse teknik bakımından çok zengin örnekler mevcuttur. Kapıların Z biçimli kuşaklarına çakılan top başlıklı çiviler kanatlara bir çekicilik kazandırır. Madeni süslemelere, kapılarda, ahşap kiriş bağlantılarında, pencere parmaklıklarında rastlanmaktadır. Kapı kanatlarını tutan büyük başlı dövme çiviler ve kapı tokmakları Erzurum evleri dış süslemesinde önemli yere sahip unsurlardır. Kapı tokmakları halka, hilal, oval biçimli olduğu gibi bazen de el biçimli olduğu belirlenmiştir. Bazı kapı kanatlarında eve gelen ziyaretçilerin bay veya bayan olduğunu çıkarttığı farklı seslerden anlaşıldığı bir nevi cinsiyet belirleyici kapı tokmakları Erzurum evlerinde görülen otantik tasarımlardan biridir (Karpuz,1993).

Şekil 2. İç mekanda kullanılan çeşme

Şekil 3. Tavandan açılan Kırlangıç kubbede ahşap kullanımı

SONUÇ

Erzurum, Anadolu'ya açılan bir kapı ve üs olma niteliği taşıması nedeniyle sürekli el değiştirmiş, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir kentimizdir. Kent halkı mevcut kültürel zenginliği kendi değerleriyle sentezleyerek oldukça yüksek düzeyde bir mimari sentez ortaya koymuştur. İç avlulu-tandirevli plan tipinde ele alınan Erzurum evleri, plan şeması olarak geleneksel Türk evi plan tipleri içerisinde hiç birine uymamakla beraber, ana yapım ve kullanım ilkeleri açısından Türk evinin genel karakteriyle tam bir bütünlük arz etmektedir (Kukaracı, 2001).

Teknolojideki gelişmeler ve betonun yaygın kullanımı diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Erzurum'da da mimari yapıların şekillenmesinde etkili olmuştur. Geleneksel olan bir veya iki katlı binaların yerine tamamen çok katlı evlerin yapımı hızla devam etmektedir.

Bölgesel düzeydeki planlama kararlarında doğal ve kültürel değerlerin korunması sürdürülebilirlik açısından bir zorunluluktur (Çelem ve Kalem, 2000). Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından korumaya alınan evler ya boş bırakılmış ya da seyyar satıcılar tarafından depo olarak kullanılmakta ve yıkılmaya yüz tutmuş durumdadır. Bu evlere gereken önem verilmediği taktirde çok az örneği olan kırlangıç kubbeden söz edilemeyeceği ve bunların yalnızca fotoğraflarda kalacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Tarihi yapıların korunmasıyla ilgili yapılan bir çalışmada halkın %36'sı bu alanlara yeteri kadar önem verilmediğini, %25'i yeterli kamu oyu oluşturulmadığını, %26'sı ekonomik

nedenlerin olduğunu, %13'ü ise personel yetersizliği bulunduğunu belirtmişlerdir. Buda kentte tarihi yapıların iyi korunamamasının birden fazla nedeni olduğunu göstermektedir (Vural ve Yılmaz, 2002).

“Vaniefendi, Narmanlı, Murat Paşa, Yeğenağa, Tebrizkapı, Mumcu” gibi Erzurum'da tarihi ve kültürel dokuyu barındıran mahallelerde yeni konut yapma girişimleri kente kimliğini kaybettirmektedir. Narmanlı mahallesinde Palandöken Caddesini Cumhuriyet Caddesine bağlayan güzergah üzerinde yer alan tarihi Erzurum Evleri eski eser olarak tescil edilmelerine rağmen bakımsızlık ve ilgisizlik nedeniyle yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Nitekim Cumhuriyet döneminde yaklaşık üç bin olan ev sayısı 1995 de 100'e kadar düşmüş, günümüzde de koruma altına alınan 33 tane ev kalmıştır. Bu evleri kullanmadan boş bırakmak yerine niteliklerini bozmadan restore ederek farklı amaçlara uygun tarzda kullanıma açmak gerekmektedir. Bu amaçla bir mahallede bulunan 7 eski Erzurum evi restore edilerek (Erzurum Evi) lokanta olarak kullanılmaktadır. Erzurum'un geleneksel yemeklerinin yapıldığı, semaver çaylarının hazırlandığı ve halkında büyük ilgi duyduğu bu mekan tarihi yapıların değerlendirilmesi için iyi bir örnektir. En iyi koruma, kullanarak koruma olup, bugün kentte yoğun olarak kullanılan, talep gören az sayıda tarihi ev (Sefa ve Günay Köşk) geleneksel yaşantıyı günümüze kadar getirmektedir. İklim faktörü nedeniyle özlemi duyulan su iç mekana taşınmış ve bazı iş yerlerinde tandır yeri kullanımı bu amaçlarla dekore edilmiştir (Şekil, 4).

Şekil 4. Tandır yerine günümüzde getirilen bir kullanım şekli

Tarihi bir süreç yaşayarak günümüze kadar gelebilen Erzurum evlerinin gelecek kuşaklara aktarılması sanat ve kültür kimliğinin yok olmaması açısından oldukça önemlidir. Yörede yaşayan halkı tarihsel çevre konusunda bilgilendirmek ve bilinçlendirmek, en önemli uygulama aracı olarak görülmektedir. Tarihi çevrenin planlamasında temel amaç kültürel mirasın korunması, değerlendirilmesi ve gelecek kuşaklara iletilmesidir.

KAYNAKLAR

- Aktemur, A. M., 1998. Erzurum'da kaybolan kültür değerlerimiz : Evler. Sanatsal Mozaik, s. 24-28, İstanbul.
- Anonim., 2001. Erzurum Meteoroloji İstasyonu Aylık İklim Verileri Raporu, Erzurum.
- Anonim., 2002. Devlet İstatistik Enstitüsü 2000 Yılı Nüfus Sayımı Kesin Sonuçları Basın Bildirgesi. Ankara.
- Bektaş, C., 1996. Türk Evi. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Çelikyay, S., 1995. Kentsel Sit alanlarında Tasarım Yönlendiricileri : Bartın Örneği. Zonguldak Karaelmas Üni., Bartın Orman Fakültesi, Peyzaj Mim. Böl. (Yayınlanmamış Yüksek L.T.), Bartın.
- Çelem, H., Kalem, S., 2000. Doğal ve Kültürel Değerlerin Korunabilmesi İçin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesinde Bir Yöntem Yaklaşımı. Peyzaj Mimarlığı Kongresi, 19-21 Ekim, s. 317-327, Ankara.
- Celebi, E., 1975. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. C. I-II. İstanbul, Üç dal Neşriyat, s 218, İstanbul.
- Doğanay, H., 1985. Erzurum Kent Coğrafyası. Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum.
- Güçlü, K., 1994. Erzurum'da Kültürel Çevrenin Güzelleştirilmesinde Kullanılabilecek Süs Ağaç ve Ağaçcıklarının Yetiştirilmesi. Atatürk Üniv. Ziraat Fak., 25(3), 461-468
- Karpuz, H., 1993. Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 562, Sanat Eserleri Dizisi 5, s 184, Ankara.
- Kızıoğlu, F., 1974. Mustafa Kemal Paşanın Erzurum'daki Evi. 50. Yılı Armağanı, Atatürk Üniv. Yayını, Cilt I, Erzurum.
- Konukçu, E., 1992. Tarih de Erzurum. Şehr-i Mübarek Erzurum, s. 1-133, Ankara.
- Kukaracı, İ. U., 2001. Günümüz Erzurum Evinde Geleneksel Unsurların Kullanımına Yönelik Bir Sentez Çalışması. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), s 120, Erzurum.
- Memlük, Y., Erdoğan, E., Dilaver, Z., 2000. Mardin Kenti Peyzaj Potansiyelinin Saptanması ve Değerlendirilmesi. 2000'li Yıllarda Yaşadığımız Çevre ve Peyzaj Mimarlığı Sempozyumu, 24-26 Mayıs, s. 215-224, Ankara.
- Tuncer, M., 2002. Türkiye'de Tarihsel ve Kültürel Çevreleri Kotuma Olgusu. Kent ve Çevre Bilimi, Sosyal Bilimler Fakültesi.
- Vural, H., Yılmaz, S., 2002. Tarihi Çevrelerde Peyzaj Planlama ve Erzurum Kenti Örneği. Atatürk Üniv. Ziraat Fak., Peyzaj Mim. Böl. (YLT), Erzurum, 124.
- Yazgan, E. M., Erdoğan, E., 2000. Geçmişten Geleceğe Tarihi ve Kültürel Değerleriyle Safranbolu. 2000'li Yıllarda Yaşadığımız Çevre ve Peyzaj Mimarlığı Sempozyumu, 24-26 Mayıs, s. 225-232, Ankara.
- Yılmaz, S., Bulut, Z., 2002. Erzurum Kent Halkının Rekreatif Eğilimlerinin Anket Çalışması Kapsamında Değerlendirilmesi. Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Yay No:33(1) s. 101-109, Erzurum.